

MÜSLÜMAN OLMAYANLARIN CEHENNEM'DE GÖRECEKLERİ AZÂBIN EBEDİLİĞİ SORUNU

Hasan Rıza ÖZDEMİR*

Öz

Cehennem azâbının ebedîliği konusu, İslâm tarihinin ilk devirlerinden itibaren bir ilmî mesele olarak ele alınmıştır. Günümüzde de bu tartışmalar devam etmektedir. Asr-ı saadetten uzaklaştıkça, yabancı kültürlerin etkisiyle İslâm âleminde Kur'an'dan sapmalar baş göstermiş ve birçok bozuk görüşler, inançlar ve fırkalar ortaya çıkmıştır. Bunların desteklenmesi amacıyla da hadisler uydurulduğu tarihsel olarak variddir. Kur'an âyetleri de keyfi olarak te'vil edilmiştir. Makalede bu görüş müzakere olunacaktır.

İslâm'dan önceki inanç sistemlerinde de tartışılan bu konuda, dinler tarihi alanında önemli incelemeleriyle tanınan Makdisî (ö.355/966), uhrevî cezanın mevcudiyetini benimsemeyen hiçbir din mensubunun bulunmadığını ve genellikle cezanın hak edildiği kadar devam edip bir gün sona ereceğinin kabul edildiğini söyler.

Azâbın ebedî olup olmaması noktasında yapılan değerlendirmelerin, Kur'an'ın ilgili ayetlerinde geçen *huld* “خلد” ve *ebed* “ابد” kelimelerinin sözlük anlamı dışında kazandığı terim anlamı ve yorum farklılıkları üzerinden yapıldığı görülmektedir. Özellikle mezheplerin ortaya çıktığı ve insanlara tesir ederek görüşlerini kendi yollarına çekme çabalarının yoğun olarak yaşandığı dönemlerde bu tarz tartışmaların hız kazandığı anlaşılmaktadır.

Cehennem azâbının ebedî olmadığı fikri Mevlanâ Celâleddîn-i Rûmî (ö.672/1273), İbn Teymiyye (ö. 728/1328), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350) ve İbnu'l-Vezir'in (ö.840/1436) yanısıra Musa Carullah Bigiyef

* M.E.B'de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretmeni, (Ankara Sincan 100. Yıl İmamhatip Ortaokulu), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, Doktora öğrencisi, hasanriza75@hotmail.com

ve İsmail Hakkı İzmirli gibi bazı son devir âlimleri tarafından da benimsenmiştir.

Ehl-i sünnet'in büyük çoğunluğu ile Mu'tezile, Şia ve Haricîler ahirette kâfirlere uygulanacak azâbın ebedî olduğu fikrini benimsemişlerdir.

Ehl-i sünnet kelimcileri, *إِلَّا طَرِيقَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا* "(Allah onları) ancak içinde ebedî kalacakları cehennem yoluna iletir. Bu ise Allah'a çok kolaydır." (Nisâ, 4/169; Ahzâb, 33/65) mealindeki âyetlere dayanarak, cehennem hayatının sonsuz olduğu fikrini benimsemiş, bunun aksini savunan Cehmiye'yi bid'atçı olarak nitelendirmişlerdir.

Nitekim zikredilen âyet ile birlikte yine Kur'an'da geçen : *إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا* "Şüphesiz inkâr edenler ve zulmedenler (var ya), Allah onları asla bağışlayacak ve doğru yola iletcek değildir". (Nisâ, 4:168) âyeti, inkârcılar ve zulmedenler için azâbın ne şekilde olacağını bildirmektedir.

Araştırmamızda cehennem ve azâbın ebedîliği süreciyle ilgili kavramlar, Kur'an bütünlüğü bağlamında değerlendirilmiştir. Kur'an'ı Kerim'deki âyetler, Kur'an'ın bütünlüğü içerisinde değerlendirilmeyip tek tek ele alınarak yorumlandığında herkesin kendi doğrularına dayanak bulması son derece kolaydır.

Oysa Kur'an bütünlüğü içerisinde çelişkiden uzak bir kitaptır. Bu yaklaşım tarzı objektif bir sonuca ulaşılmasında yardımcı olur.

Anahtar Kelimeler: Cehennem, Azâb, Sonsuz, Gayr-i Müslim, Huld.

Abstract

The Problem of Helpless Eternity That Non-Muslims Will See in Hell

The question of the eternity of the hell-of-cause has been dealt with as a problem since the early ages of Islamic history. Various discussions on this problem are continuing today.

The eternity of hell or the punishment has been discussed in the belief systems before Islam. Makdisî, known for his important observations in the history of religions, was chosen not to have any religious affiliations that did not adhere to the punishment, and to continue as long as the combination provided, and was chosen to be a day off.

As a result of foreign cultures, deviations from the Qur'an in the Islamic world began and many distorted views, beliefs and divisions emerged as

“Golden age” moved away. Hadiths were invented for their support; The verses of the Qur’an are distorted arbitrarily. One of these distorted views is that "the hell is not eternal.

In this context, the idea that a kind of paradise life will be experienced in hell, that little pleasure will be taken, that there will be no wisdom in eternal punishment, that the divine mercy covers all the believers and the unbelievers, and that all beliefs are right and correct. Finally, the pagan, the Ahl-i book, the Mecussi, the Buddhist, all people have been put forward as “in fact” worshipping Allah.

The justice and legal system that exists in the life of the world is not always able to distinguish justice from unjustified and justice. However, Allah, the Absolute Justice, will take a separate account with the Muslim and the non-Muslim hereafter. There are many verses in the Qur’an about this. So the fate of those who believe and do not believe will be different.

Keywords: Hell, Azâb, Infinite, Non-Muslim, Huld.

GİRİŞ

Cehennem azâbının ebedîliği meselesi, İslâm tarihinin ilk devirlerinden itibaren bir problem olarak ele alınmıştır. Günümüzde de bu problem üzerinde çeşitli tartışmalar devam etmektedir.

“Cehennem azâbının sonsuzluğu konusu İslâm’dan önceki inanç sistemlerinde de tartışılmıştır. Dinler tarihi alanında önemli incelemeleriyle tanınan Makdisî (ö.355/966), uhrevî cezanın mevcudiyetini benimsemeyen hiçbir din mensubunun bulunmadığını ve genellikle cezanın hak edildiği kadar devam edip bir gün sona ereceğinin kabul edildiğini söyler.” (Topaloğlu, 1993:VII, 231) Bu düşünce İslam inanç esaslarıyla bağdaşmaz. Örneğin, Kur’an’da; “*İs-railoğulları: Sayılı birkaç gün müstesna, bize ateş dokunmayacaktır, dediler. De ki (onlara): Siz Allah katından bir söz mü aldınız -ki Allah sözünden caymaz-, yoksa Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?*” (Bakara, 2/80) buyrulmuştur. Diğer taraftan “Ehl-i Sünnet Kelamcıları ‘...Orada ebedî kalıcıdır.’ (Nisâ, 4/169; Ahzâb, 33/65) mealindeki ayetlere dayanarak, cehennem hayatının sonsuz olduğu fikrini benimsemiş, bunun aksini savunan Cehmiye’yi bid’atçı olarak nitelendirmişlerdir.” (Karagöz vd, 2010:88)

“Asr-ı saadetten uzaklaşıldıkça, yabancı kültürlerin etkisiyle İslâm âleminde Kur’an’dan sapmalar baş göstermiş ve birçok bozuk görüşler, inançlar ve fırkalar türemiştir. Bunların desteklenmesi amacıyla da hadisler uydurul-

muş; Kur'an âyetleri keyfi te'villerle tahrif edilmiştir." Bu bozuk görüşlerden biri de "Cehennem azâbının ebedî olmadığı fikridir". "Buna bağlı olarak da cehennemde bir çeşit cennet hayatı yaşanacağı, azaptan zevk alınacağı, ebedî azapta hikmet olamayacağı, ilâhî rahmetin mü'min-kâfir herkesi kapsadığı, her türlü inancın hak ve doğru olduğu ve nihayet putperest, Ehl-i kitap, Mecusi, Budist gibi tüm insanların gerçekte "Allah'a ibadet ettiği" şeklinde görüşler ileri sürülmüştür." (Sabri, 1996:9)

Derin çukur anlamındaki cehennem kelimesi, nahiv âlimlerinin çoğuna göre, Allah'ın ahirette azap edeceği ateşin adıdır. Yaygın görüşe göre "Cehennem" Farsça bir kelime olup Arapçalaşmıştır. Bir başka görüş ise, Cehennem, İbranicedeki çukur, kuyu anlamına gelen "kihinnam" kelimesinin Arapçalaşmış şeklidir. (İbn Manzûr, I.525)

Râgıb el-İsfahani de "Cehennem" kelimesini "Allah'ın tutuşturulmuş ateşi" olarak tanımlar ve kelimenin aslının Farsça olduğunu ve Arapçalaştırıldığını söyleyenlerin bulunduğunu ifade eder. (Râgıb, 1986:143) Cehennem kelimesi Kur'anda yetmiş yedi ayette geçmektedir. (Bkz: Abdalbâkî, 1970:230-231)

Bunların elli ikisi Mekki, yirmi altısı Medeni sureler içinde yer almaktadır. Cehennem kelimesi bu âyetlerde herhangi bir sözlük anlamı taşımaktan ziyade, azâbı hak edenlerin "iskân mahalli = مَثْوَاىَ (mesvâ)" olarak tasvir edilmiştir. Kur'an'da "helak yurdu = دَارَ الْيَوَارِ (dâru'l-bevâr)" (İbrahim, 14/28) ve "kötü yurt = سُوءَ الدَّارِ (sûu'd-dâr)" (Rad, 13/25) gibi terkiplerle de nitelenen cehennem için, ayrıca "ne kötü karağâh = بَيْتَ الْقَرَارِ (bi'se'l-karâr)" (Sâd, 38/60), "ne kötü bir yatak = بَيْتَ الْمِهَادِ (bi'se'l-mihâd)"(Sad,38/56), "ne kötü bir dönüş yeri = بَيْتَ الْمَصِيرِ (bi'se'l-masîr)" (Mücadele, 58/8) gibi terhib ve tahvil ifade eden ünlemler de kullanılmıştır. (Bkz: Abdalbâkî, 1970:230-231)

"Ehl-i sünnet'in büyük çoğunluğu ile Mu'tezile, Şia ve Haricîler ahirette kâfirlere uygulanacak azâbın ebedî olduğu fikrini benimsemişlerdir."(Temizkan, 2009:5) İmam Eş'arî (ö.324/936), Cehmiye dışındaki (ö.128/745) bütün İslâm âlimlerinin ahiret azâbının ebedî olduğu konusunda ittifak ettiklerini ifade etmiştir. (Eş'arî, 1938:I.142)

Azâbın Ebediyetini Savunanların Dayandıkları Deliller

Azâbın sonsuzluğunu iddia edenlerin dayanakları, Kur'an-ı Kerîm'de çoğu kez tekrarlanan ve "ebediyet" veya "uzun zaman" mânası taşıyan

“ خلد ” huld kavramı, bunun üç âyette “ أَبَدًا ” ebeden kaydıyla te’kit edilmesi, azâbın süreklilik arz edeceğini ve orada ölümün bulunmadığını belirten diğer âyetler ve bu hususları teyit eden hadislerdir. Onlar ayrıca hak ile bâtil veya iman ile küfür arasındaki farkı, dine karşı duydukları derin saygı ve samimi duygu ile korumak istemişlerdir. Bu görüşü savunanlara göre, kâfirler eninde sonunda azaptan kurtulacaksa haklı ile haksız ve iyi ile kötü arasında fazla bir fark kalmamış olur. Ayrıca azap ve cezanın yaptırımını önemli ölçüde zayıflar. Buna karşılık azâbın bir gün sona ereceğini savunanlar bazı âyetlere, özellikle *قَالَ النَّارُ مَثْوِيكُمْ خَالِدِينَ فِيهَا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ* “Allah da buyurur ki: Allah'ın dilediği hariç, içinde ebedî kalacağınız yer ateştir. Şüphesiz Rabbin hikmet sahibidir, bilendir.” (En’âm, 6/128) ve *خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ * فَأَمَّا الَّذِينَ شَفَعُوا فِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ وَأَمَّا الَّذِينَ سَعَدُوا فِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا * وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ وَمَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءٌ غَيْرٌ مَّجْدُودٍ* “Mutsuz olanlara gelince; cehennemdedirler. Onların orada şiddetli bir soluyuşları vardır.”; “Rabbinin dilediği hariç, (onlar) gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır. Çünkü Rabbin, istediğini hakkıyla yapandır.”; “Mutlu olanlara gelince, onlar da cennettedirler. Rabbinin dilediği hariç, gökler ve yer durdukça onlar da orada ebedî kalacaklardır. Bu (nimetler) bitmez, tükenmez bir lütuftur.” (Hûd, 11/106-108) surelerinde yer alan istisnalara, ayrıca Nebe suresinde *لَا يَبِثِينَ فِيهَا أَحْقَابًا* “Devirlerce içinde kalacaklar” (78/23) “Sınırlı bir zaman dilimi” mânasına gelen “أَحْقَابٌ” “ahkâb” kavramına, adalet ilkesine ve ilâhî rahmetin gazâbını kuşattığı inancına dayanırlar. Kur’ân’ı Kerîm’de ebediyet anlamına gelebilecek âyetlerin çokluğuna rağmen fânîliğe delâlet eden istisna âyetlerine ebediyet taraftarları tatminkâr bir yorum getiremedikleri gibi azâbın süresini sınırlandıran ahkâb kavramını da tarafsız bir şekilde ebediyet lehine yorumlayamamışlardır. Ahkab, “hukub” kelimesinin çoğuludur. Hukub, ard arda olma manasını da içererek “asır” ve “karn” kelimeleri gibi peş peşe gelen birçok seneyi kapsayan bir devir demektir ki “seksen küsur yıl” diye yaygındır. Her biri bin sene demek olan ahiret günleriyle, senesi üç yüz altmış gün olmak üzere seksen yıl diye rivayet edilmiştir ki yirmi dokuz bin sene kadar bir devir demek olur. (Topaloğlu, 1993:232)

“Yetmiş bin sene diyenler de olmuştur. Her ne olsa “hukub”, sonu olan bir müddeti ifade ettiği için buradan cehennem azâbının sona ereceğini anlamak isteyenler olmuştur. Fakat şunu gözden kaçırmamak gerekir ki tekil

bir kelime olan “*hukub*”un, sonu olan bir süreyi ifade etmesinden çoğul olan “*ahkab*”ın da sonlu olması gerekmez. Tefsircilere göre: Bu kelimede ard arda gelme manası bulunduğu ve az bir müddetin de ard arda gelmesi halinde sonsuza kadar gidebileceği cihetle; devirlerce, sonsuza kadar demek olur.” (Yazır, ty:VIII, 5542)

“Adalet ilkesine gelince, kişiyi azâba sürükleyen küfür ve inkâr insanın dünya hayatı ile sınırlı olduğu halde ahiretteki cezanın sonsuz olması suç ve ceza dengesi açısından tereddütlere yol açmıştır. Meselenin çözümü için suç ve ceza dengesinin kemiyette değil keyfiyette aranmasının gerektiği şeklinde ortaya konan yorum da tatmin edici değildir.” (Topaloğlu, 1993:VII, 232)

Azâbın ebedî olduğunu savunan İslâm âlimlerinin dayandıkları delilleri şöyle sıralayabiliriz:

Kâfirlerin ebedî olarak cehennemde kalacakları, Kur’an’da özellikle (خلد) “*Huld*” ve (ابد) “*Ebed*” kelimelerinin geçtiği âyet-i kerîmelerle ifade edilmiştir. “*Huld*” ve türevlerinin geçtiği âyetlerin otuz dördü cehennemle ilgilidir. Bu âyetlerin üçünde “*Huld*” kavramı “ ابد ” lafzıyla te’kid edilmiş, böylece azâbın sürekliliği açık ve kesin bir şekilde ifade edilmiştir. Öte yandan kâfirlerin azaplarının hafifletilmeyeceği, aksine artırılacağı, azâbı tatmaları için derilerinin veya vücutlarının devamlı olarak yenileneceği belirtilmiştir. Bu itibarla Kur’an kâfirlerin ebedî cehennemde kalacaklarını, azâbın kendilerinden kesilmeyeceğini, orada ölmeyeceklerini söylemektedir. (Yavuz, 1991:305)

Kur’an’ın birçok âyetinde kâfirlerin cehennemde ebedî kalacakları bildirilir. Bunlardan bir kaçını şöyle sıralayabiliriz:

- “*İnkâr edip, Allah’ın yolundan alıkoyanları ve sonra da kâfir olarak ölenleri Allah asla bağışlamaz.*” (Muhammed, 47/34)
- “*İnkâr edenleri ve zalimleri Allah asla bağışlamaz Allah onlar için içinde ebedîyen kalacakları cehennem yolundan başka bir yola eriştirmez, bu Allah’a kolaydır*” (en-Nisa, 4 / 168, 169).
- “*Allah’a ve peygamberine kim karşı gelirse ona, içinde sonsuz ve temelli kalınacak bir cehennem ateşi vardır.*” (el-Cin suresi, 72 /23)
- “*Kitap ehlerinden ve puta tapanlardan inkâr edenler, şüphesiz içinde temelli kalacakları cehennem ateşindedirler. İşte bunlar yaratıkların en kötüsüdürler*”(el- Beyyine, 98/6)
- “*İnkâr edip, âyetlerimizi yalanlayanlar, işte onlar da ateşliktir, orada temellidirler. Ne kötü bir dönüşür.*” (et-Teğabün, 65/10)

- “Doğrusu suçlular, temelli kalacakları cehennem azâbı içindedirler. Azâba hiç ara verilmez. Onlar orada tamamen umutsuzdurlar.” (ez-Zuhruf, 43/74–75)
- “Şüphesiz ki Allah kâfirlere lanet etmiştir. (Onlar) ebedî olarak kalıcıdır. (O gün) ne bir dost, ne bir yardımcı bulacaklar.” (el-Ahzap, 33/64–65)

Kâfirlerin cehennemde ebedî kalacakları ve asla cennete giremeyecekleri hususunda Hz. Peygamber’den bize birçok hadis ulaşmıştır. Bunlardan bazıları ise şunlardır:

- “Cennetlikler cennete, cehennemlikler de cehenneme yerleştikten sonra bir münadi “Ey cennet halkı! Sonsuzluk var ölüm yoktur. Ve siz Ey cehennem halkı (sizin için de) Sonsuzluk var ölüm yoktur” diye seslenir.” (Buhari, 1992: VII, 199, 200).
- “Cennette münadinin biri şöyle seslenir: “Ey cennet şüphesiz ki sizin için ebedîyen sıhhat var, hastalık yok ve sizin için ebedîyen yaşam var ölüm yok, sizin için ebedîyen gençlik var ihtiyarlık yok, sizin için dâima nimetlenme mutluluk var sıkıntı ve keder yok” (Müslim, 1992: IX, 1973).
- “Her kim kendisini bir demir parçasıyla öldürürse, demiri elinde onu karnına saplar halde cehennem ateşinde ebedîyen ve dâimî kalacaktır. Her kim ki zehir içerek intihar ederse, o kimse de zehrini cehennem ateşinde ebedî ve dâimî kalarak içecektir. Her kim de bir dağdan yuvarlanır ve kendini öldürürse, o da cehennem ateşinde ebedî ve dâimî olarak yuvarlanacaktır” (Buhari, 1992: VII, 32; Müslim, 1992:II, 301)

Kur’an’da belirtildiğine göre “Allah’ın dilemesi müstesnâ olmak üzere gökler ve yer devam ettiği sürece azâb da sürecektir”(Hûd 11/107) İbn Abbas “Gökler ve yeryüzü devam ettiği sürece orada ölüm yoktur ve orada sürekli kalınacaktır” diyerek buradaki istisnanın ebedî hayat olan ahirette sürekliliği vurgulamak için olduğunu belirtmiştir. Ahiret hayatı ebedîdir, dolayısıyla oradaki göklerin ve yerin varlığı da ebedîdir. Aynı âyette her ne kadar azâbın devamı istisnâ kaydıyla ilâhî iradeye bağlanmışsa da Allah Teâlâ azâbı sona erdireceğini beyan etmemiş hatta aksini bildirmiştir. Ahiret hayatının ebedî oluşu dikkate alınırsa söz konusu istisnâ “Gökler ve yer var olduğu müddetçe” şeklindeki ifadenin hissettirebileceği zaman sınırlandırmasını ortadan kaldırmaya yönelik olmalıdır. Aksi takdirde bir sonraki âyette aynı kayıtlarla zikre-

dilen cennet nimetlerinin de sona ereceğini kabul etmek gerekir ki, bu nimetlerin kesintisiz olacağına dair bilgiyi veren âyetlerle çelişir. Her iki grup da bulunduğu yerde sürekli kalacaktır. Bu ifade zihinde süreklilik ve kesintisizlik anlamını canlandırmaktadır. Her ifadenin bir gölgesi vardır. Burada yer alan bu ifadenin gölgesi de budur. Şu halde ilâhî idareye bağlanan istisna kaydı ebedîyeti te'yit edici olarak kabul edilmelidir. (et-Taberî, 2001: XII, 581-582; er-Râzî, 1992:XIII,125-128; Kutup, 1990:VI,164; Temizkan, 2009:51)

Yukarıda da belirtildiği gibi azâbın uzun devirler boyunca devam edeceğini “أَحْقَابُ” (*Ahkab*) kelimesiyle ifade eden âyet (en-Nebe, 78/23) ya ehl-i kible ile ehl-i tevhid hakkındadır veya bu kelime “*Ardı arkası kesilmeyecek, sonsuza kadar peş peşe sürüp gidecek olan sonsuz devirler*” anlamına gelmektedir. Söz konusu âyetteki “*Ahkab*” sonlu uzun asırlar anlamında olsa bile ebedîyet ifade eden âyetler daha çok ve daha sarihtir; binaen aleyh tercihe şayan olan bu âyetlerin ifade ettiği hükümdür. (et-Taberî, 2001: XII, 581; Yazır, ty: VIII, 5542)

Müstefiz sünnet bize kalbinde hardal tanesi kadar iman olanın ateşten çıkacağını haber vermektedir. Yine şefaât hadisinde açıktır ki, günahkâr Müslümanlar cehennemden çıkacaktır. Şayet kâfirler de çıkarılacak olsaydı Müslümanlar için tahsis edilen bu durum kâfirleri de kapsamış olurdu. (İbn Kayyim, ty: 746)

İlâhî rahmet dünyada herkese şamil olduğu halde ahirette sadece müminlere tahsis edilmiştir. İlâhî rahmetin gazaptan geniş olması (İbn Kayyim, ty:755) ise azâbın mutlaka sona ereceği manasına gelmez. Bunu azâbın hafifletilmesi, nimet gibi telakki edilmesi veya azap görenlerin rahmete nail olmalarına nispetle daha az sayıda olması tarzında yorumlamak mümkündür. (Temizkan, 2009:51)

Sahabe, tabiîn ve Ehl-i Sünnet âlimlerinin kâfirlerin ebedî olarak cehennemde kalacağı konusunda ittifak ettikleri, bu konuda çıkan ihtilafın yeni olduğu ve bid'at ehline ait olduğu ifade edilmiştir. (İbn Kayyim, ty:745)

“Kesin naklî deliller varken aklî veya zayıf bazı naklî delillere dayanarak azâbın sona ereceğini ileri sürmenin dinî bir değeri yoktur. Bu sebeple de Allah'ın kullarını azâba uğratmasında mutlaka bir hikmet aramak isabetli değildir. Eğer hikmet aranır ve ebedî azâbın hikmete aykırı olduğu kabul edilirse, uzun asırlar sürecektir azâbın da hikmete aykırı olması gerekir. Zira ebedî azâba dayanamayan aciz kullar uzun devirler sürecektir azâba da dayanamaz.” (Sabri, 1996: 22, 23, 50, 108)

“Allah kâfirleri ebedî olarak azapta bırakacağını haber vermiştir (Vaîd). Azâbı sona erdirecek olursa sözünden dönmüş ve gerçek dışı beyanda bulunmuş olur ki, bu Allah hakkında muhaldir.” (Temizkan, 2009:52)

Allah'ı inkâr edip ona eş koşmanın cezası ancak ebedî olarak devam edecek bir azap olabilir. Daha hafif bir ceza, işlenen suça denk düşmez. Kur'ân-ı Kerîm'de de işaret edildiği gibi: *بَلْ بَدَا لَهُمْ مَا كَانُوا يُخْفُونَ* “Hayır! Daha önce gizlemekte oldukları şeyler (günahlar) kendilerine göründü. Eğer (dünyaya) geri gönderilseler yine kendilerine yasak edilen şeylere döneceklerdir. Zira onlar gerçekten yalancılardır.” (el-En‘âm, 6/128) Kâfirler dünyada ebedî olarak kalsalar bile küfür ve inkârlarına devam eder, durumlarında bir değişiklik meydana gelmezdi. Bu onların ebedî bir inkâr psikolojisi içinde olduklarını gösterir. Yalancılık onlarda karakter halini almıştır. Dolayısıyla ebedî inkârı ebedî azap cezasının verilmesi de mâkul ve mantıklıdır. (Makdisî, 1899:I, 201-202; İbn Kayyim, ty: 746)

Cehennem Azâbının Ebedî Olmadığını Savunanların Dayandıkları Deliller

“Cehennem ebediyeti konusundaki karşıt iki görüşten ilkinin temsilcilerinden Cehm b. Safvan'a göre hem cehennem hem de cennetin fânî olması gerekir; zira mantikî olarak hâdis olan bir şey ebedî olamaz. Ancak bu görüş diğer hiçbir İslâm ekolünce itibar görmemiştir. Çünkü hem ilâhî kudreti hem de ilâhî rahmeti sınırlamakta, ayrıca ebediyet fikrini ortadan kaldırmaktadır. Ebu'l-Huzeyl'in, İbnü'l-Arabi'nin görüşüne benzer şekilde cehennem için ileri sürdüğü yorumu cennete de teşmil etmesi, cehennem azâbını hissetmenin ve cennet nimetlerinden zevk almanın bir gün sona ereceği sonucuna götüren bir telakki olup bu da âlimlerce ciddiye alınmamıştır. Öte yandan Abdülkâhir el-Bağdâdî ile birlikte genellikle kelâm kitapları ve konu ile ilgili diğer eserlerin çoğu, bütün Ehl-i sünnet bilginlerinin ve ümmetin geçmiş hayırlılarının cehennem azâbının ebediyetini benimsediklerini kaydederse de bu isabetli değildir. Çünkü bilindiği kadarıyla içlerinde Hz. Ömer, Ali ve İbn Abbas'ın da bulunduğu sekiz kadar sahâbî ile tabîin ve onları takip eden nesillerden önemli bazı âlimlerle İbn Teymiyye ve onun yolunu benimseyenlerden oluşan bir grup âlim cehennem azâbının bir gün sona ereceğini kabul etmişlerdir. Bunların bir kısmına göre azapla birlikte cehennem kendisi de yok olacak, diğer bir telakkiye göre ise cehennem boş kalacaktır. Hatta azâbı sona eren

kâfirlerin cennete girecekleri bile iddia edilmişse de bu görüş taraftar bulmamıştır.” (Topaloğlu, 1993:7/232)

Kâfirlere uygulanacak olan cehennem azâbının sona ereceğini kabul eden âlimlerin dayandığı deliller:

Kur'an-ı Kerîm'de geçen üç âyette cehennemde kalışın ebedî olmadığı açıkça belirtilmiştir. Bunlardan biri; *خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ* “*Rabbinin dilediği hariç, (onlar) gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır. Çünkü Rabbin, istediğini hakkıyla yapandır.*” (Hûd 11/107) kâfirlerin göklerle yerin devam ettiği müddet kadar cehennem ateşinde kalacaklarını, fakat Allah'ın dilemesi halinde bu sürenin kısaltılabileceğini haber veren âyettir. “Âyette yer alan “gökler ve yer” kelimelerinden kastedilen, dünya hayatındaki gökler ve yerdir. Çünkü âyetin devamında belirtilen Allah'ın dilemesine bağlı istisna kaydı bunu göstermektedir. Eğer karşı grubun iddia ettiği gibi ahiretteki gökler ve yer kastedilmiş olsaydı bu istisna aynı zamanda ahiret hayatının da sona ereceğini ifade etmiş olurdu. Hâlbuki ahiret yurdunun ebedî olduğunda, Cehm b. Safvan ve Ebu'l-Huzeyl el-Allaf gibi isimler dışında bütün İslâm âlimleri ittifak etmiştir.” (Temizkan, 1993:52)

İkincisi: *... قَالَ النَّارُ مُنْؤِيكُمْ خَالِدِينَ فِيهَا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ* “*Allah da diyecek ki: “Allah'ın diledikleri (affettikleri) hariç, içinde ebedî kalmak üzere duracağınız yer ateştir.” Ey Muhammed! Şüphesiz senin Rabbin hüküm ve hikmet sahibidir, hakkıyla bilendir.*” (En'am, 6/128) “Tehdidin ardından gelen “illâ mâşâallah” şeklindeki istisna ifadesi farklı yorumların yapılmasına sebep olmuştur. Bir görüşe göre bu, “Allah dilerse bu ebedîliği bir müddet sonra sona erdirir”; başka bir görüşe göre de “Allah, dilediği kimseleri orada ebedî kalmaktan kurtarır” anlamına gelir. Bunlardan ilki cehennemden sonlu olacağı, ikincisi ise bazı müşrik ve inkârcıların cehennemde ebediyen kalmaktan kurtulacakları ihtimalini hatıra getirmektedir. Oysa başka birçok âyette her iki ihtimali de ortadan kaldıran açıklamalar mevcuttur. Bu sebeple söz konusu istisnayı, bazı insanları sürekli olarak cehennemde bırakmanın, Allah için bir mecburiyet olmadığı, O'nun hür irade ve isteği ile olduğu şeklinde anlamak daha isabetli görülmüştür. Nitekim Hûd sûresinin 107. âyetindeki benzer bir ifadenin ardından “*Rabbin gerçekten istediğini yapar*” buyurulması da bunu göstermektedir.” (Karaman vd, 2006:470)

Üçüncü âyet ise; *لَا يَبِئْسَ فِيهَا أَحْقَابًا* “*Orada çağlar boyu kalacaklardır.*” (en-Nebe, 78/23) azgınların cehennemde “*Ahkab*” süresince bekleyeceklerini

bildiren âyettir. Âyetteki ahkab “belirsiz uzun süre” anlamına gelen kelimenin cehennem azâbının süresiyle ilgili olması, İslâm âlimleri arasında önemli bir görüş ayrılığının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. (Karaman vd, 2008:537)

“حُقُبٌ” (*Hukb*) kavramı, Kur’anda iki ayette geçmekte olup, [(el-Kehf, 18/60) ve yukarıda mezkur olunan (en-Nebe, 78/23)] mübhem (sınırı belli olmayan) zaman dilimleri için kullanılmıştır. (Râğıb, 1986:180)

Hûd suresinde (11/107) şâkîlere verilecek olan azâbın gökler ve yer var olduğu sürece devam edeceğini belirttiikten sonra, “*Ancak Rabbinin dilediği hariçtir*” buyrulmuşsa da bu istisna ile Allah’ın azap süresini uzatmayı mı yoksa kısaltmayı mı irade edeceğine dair bilgi verilmemiştir. Bununla birlikte aynı istisna ardından gelen âyette cennet ehli hakkında da yapıldıktan sonra âyetin devamında “Bu bitmez tükenmez bir lütuftur” (عَطَاءٌ غَيْرٌ مُّجْدُوذٍ) denilerek cennet hayatının sonsuzluğu kesin olarak tasrih edilmiştir ki cehennem azâbı hakkında böyle bir beyan yoktur. Buna göre 107. âyette yer alan şâkîlerin azap süresi ile ilgili istisna, ilahî iradenin günün birinde bu azâbı sona erdireceği, 108. âyette geçen cennet ehli hakkında istisna ve bunun devamındaki açıklama ise ilâhî iradenin cennet hayatını ebedîyen sürdürme yönünde tecelli edeceği fikrini vermektedir. Bu durum Allah’ın rahmetinin her şeyi kuşatmış olduğu müjdesine daha uygundur. Nitekim ashabtan Hz. Ömer, Abdullah b. Mes’ud, Abdullah b. Amr, Ebû Said el-Hudri de söz konusu ayetteki istisna kaydını bu şekilde yorumlamış ve cehennemden bir gün sona ereceğini kabul etmişlerdir. Adı geçen sahabilerle bunların görüşüne uyan bir kısım tabîîn, yukarıdaki iki muhkem ayetin (Hud, 11/107; en-Nebe, 78/23) cehennemde kalışı “ebed” ve “hulûd” kelimeleriyle mutlak olarak ifade eden bütün vaîd ayetlerini tahsis ettiğini kabul etmişlerdir. (et-Taberî, 2001: XII, 582; er-Râzî, 1990:XVIII, 63; İbn Kayyim, ty: 744-745; Temizkan, 1993:52)

Kâfirlerin cehennemden çıkmayacaklarını ve azaplarının hafifletilmeyeceğini bildiren ayetlerin ise, cehennemden yok olmayacağını değil cehennem var oldukça azâbın devam edeceğini gösterdiği ifade edilmiştir. (İbn Kayyim, ty: 743)

Ancak, Taberî (310/922), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350) ve daha pek çok Sünnî âlimin eserlerinde yer alan bazı kayıtlar, en azından İslâm’ın ilk dönemlerinde böyle bir ittifakın olmadığını; zira sahabeden Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes’ud, Abdullah b. Amr, Ebu Hureyre, Câbir b. Abdillâh ve Ebu Saîd el-Hudrî; tâbîînden Şa’bî, Abd b. Humeyd ve İshak b. Râheveyh gibi büyük selef âlimlerinin cehennemdeki azâbın uzun

bir süre devam ettikten sonra nihayete ereceği fikrini savunduklarını belgelemektedir. (el-Makdisî, 1899:I,200-201; İbn Kayyim, ty:743-744; Öztürk, 2011:255; Kalkan, 2007:121-122; Toprak, 2010:38)

“Cehennem azâbının ebedî olmadığı fikri Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö.672/1273), İbn Teymiyye (ö.728/1328) İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350) ve İbnu'l-Vezîr'in (ö.840/1436) yanı sıra Musa Cârullah Bigiyef ve İsmail Hakkı İzmirli gibi bazı son devir âlimleri tarafından da benimsenmiş olmakla birlikte Ehl-i sünnet ulemasının büyük çoğunluğu azâbın sonsuzluğuna ilişkin yorumu bir inanç umdesi olarak algılamıştır.”(Yavuz, 1991:IV,305) “Büyük olasılıkla II.(VIII) yüzyılda başlayan katı tekciriciliğin giderek yaygınlaşması ve muhtelif mezheplerin elinde güçlü bir silah haline getirilmesine bağlamak isabetli görünmektedir.” (Yavuz, 1991:IV.309)

Bütün bunlara ilaveten ahirette sadece günahkâr mü'minlere şefaahat edileceği ve cehennemden yalnız bu zümrenin çıkacağını ifade eden bazı hadisler ile Allah'ın rahmetinin gazâbına baskın çıkmasının azâbın mutlaka sona ereceği anlamına gelmediği, yaratıcıyı inkâr suçuna layık cezanın ebedî olması gerektiği ve kâfirlerin cehennemde ebedî kalacakları hususunda sahabe, tâbiîn ve Ehl-i sünnet âlimleri arasında ittifak olduğu vb. bir kısmı tartışmaya açık argümanlarla cehennem azâbının sonsuzluğunu ispata çalışan çoğunluğun karşısında yer alanlar ise, azâbın ebediliğine işaret ettiği ileri sürülen “ebed” ve “hulûd” kavramlarının arkaik Arapça'da sonsuzluk değil, değişikliğe uğramadan bir yerde uzun süre beklemek anlamına geldiğini belirtmişlerdir.(Öztürk, 2011:256) Kur'an'da “ebeden” şeklinde yer alan bu kavram; biri hariç (Kehf, 18/3) “hulud” kelimesiyle birlikte on bir ayette; olumsuzluk ifade eden cümleler içinde “asla, hiçbir zaman” anlamında, on beş ayette; bir şarta bağlı olarak “süreklilik” anlamında yer almaktadır. (Abdübâkî, 1970:1,230-231)Üç ayette ise “hâlidin” lafzı ile beraber kâfirlerin cehennemdeki kalış süreleriyle ilgili olarak kullanılmıştır. (en-Nisa, 4/169; el-Ahzab, 33/65; el-Cin, 72/23). “Huld” kelime olarak bir yurtta kalmanın devamlılığını ve oradan çıkmamayı ifade etmektedir. (Râğib,1986:220; İbn Manzûr, 1970:I,876) Mesela, Zemahşerî'nin (ö.538/1143) *Esâsü'l-belâğa*'sında *hulûd* “Bir yerde uzun süre kalmak” diye anlamlandırılmış; ayrıca geç yaşlanan ve yaşlandığı hâlde bir tek dişi dahi eksik olmayan kişiyi Araplar'ın mecâzî manâda “muhlîd” lakabıyla andıklarına bir kayıt düşülmüştür. (Bkz. İbn Manzûr, 1970:876; Öztürk, 2011:256)

Kelamcılar ise Kur'an'da geçen “ebed” ve “hulûd” kelimelerini sözlük anlamı dışında terim olarak, sonsuzluk ve ebediyet manasında kullanmışlardır. (Yavuz, 1991: IV. 308) Böyle bir yaklaşım doğru değildir.

Ayrıca Kur'an'da: *وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُ يُدْخِلْهُ نَارًا خَالِدًا فِيهَا وَلَهُ عَذَابٌ مُهِينٌ* “Kim Allah'a ve Peygamberine karşı isyan eder ve sınırlarını aşarsa Allah onu, devamlı kalacağı bir ateşe sokar ve onun için alçaltıcı bir azap vardır.” ve *وَمَنْ يَفْتُلْ مُؤْمِنًا مَّتَعَمَدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا* “Kim bir mümini kasden öldürürse cezası, içinde ebediyen kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.” (en-Nisâ 4/14, 93) buyrulmuş; sahih bir hadiste ise intihar eden birinin de cehennemde kalış süresine “*hâliden-muhalleden ebeden*” ifadesi kullanılmıştır. (İbn Kayyim, ty:783-784) “Eğer “*hulûd*” ebediyet mânası taşıyaydı büyük günah işleyen müminlerin de Mu'tezile'nin öne sürdüğü gibi cehennemde ebedî olarak kalacaklarını ve hiçbir zaman buradan çıkamayacaklarını kabul etmek gerekirdi. Halbuki Ehl-i sünnet âlimleri arasında müminlerin bir süre azap gördükten sonra cehennemden çıkacakları noktasında icmâ vardır. Şu halde “*hulûd*” ebediyet değil uzun süre anlamındadır.” (Yavuz, 1991: IV. 308)

Bu Kur'ânî argümanların yanında bazı hadislerde hiçbir hayır işleme-
yen ve azaptan kurtulmak dileğinde bulunan mücrimlerin cehennemden çı-
karılacaklarının belirtilmiş olması; Allah'ın rahmetinin dünyada olduğu gibi
ahirette de gazâbına baskın çıkacağına bildirilmesi; Allah'ın esmâ-i hüsnâ-
sından, inkârcılarla isyankârcıları cezalandıracağına işaret eden müntakîm ve
bir anlamda kakhâr ismi dışında kalan isimlerin hemen tamamının Allah'ın
affediciliğini, müşfik, rahman ve rahîm oluşunu ifade etmesi; azâbın ebedî-
liği konusunda ümmetin görüş ayrılığına düşmesi; Allah'ın azap tehdidinden
dönmesinin onun lütufkarlığına ve affediciliğine daha uygun olduğunun, keza
insanları günahları sebebiyle cezalandırmak yerine bağışlamak ve lütufle mu-
amele etmenin O'nun zatına daha çok yaraşacağına düşünülmesi ve nihayet
kısa bir ömürde işlenen sonlu günahlara, sonsuz ceza verilmesinin, kullarına
suç-ceza dengesine riayet edilmesini emreden ve cezalandırma konusunda
aşırıya gidilmesini yasaklayan Allah'ın ebedîyete nispetle çok kısa bir zaman
dilimini kapsayan dünya hayatında suç işleyenleri sonsuz bir azapla cezalan-
dırılması da ilâhî adalet açısından makul bulunmamıştır. (İbn Kayyim, ty:746;
Öztürk, 2011:258)

Cehm b. Safvan ve Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'tan sonra cehennemden sonsuz-
luğu hakkındaki tartışmaları kızıştıran ve kendilerinden sonra kabul veya red
babında birçok eser yazılmasına neden olan İbn Teymiyye (ö. 728/1327) ve
talebesi İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) olmuştur. (Kaya, 2009:531)

“Beşerî adalet mekanizmaları elden geldiğince haklı ile haksızı birbirinden ayırmaya çalışsa da mutlak adaleti sağlayamamaktadır. Hâkimlerin hâkimi olan Allah, âhîret hayatında mücrimlerin mutlaka ayrı bir statüye tâbi tutulacağını birçok âyette açıklamıştır. Bu bakımdan iyi ile kötünün farklı şartlarda, farklı sonuçlarla karşılaşacağı şüphesizdir. Kur'an ile birlikte bütün semavî kitaplarda yer alan bu temel hükmü yok farz edecek bir yorumun isabetli olmayacağı açıktır. Ancak suçluya uygulanacak cezanın sonsuza kadar ateş ve cehennem olması gerekli değildir. Tabiatı dolduran sayısız canlılar içinde duygu ve düşünce gibi yüksek iki yeteneğe sahip kılınan insanın bedenine yönelik olumsuz bir eylem nasıl ceza niteliği taşırsa onu arzuladığı, gelişmesi ve yücelmesi için muhtaç olduğu bazı şeylerden yoksun bırakmak da ceza niteliği taşır. İslâm inancına göre, ilâhî ruhun üflenışı ile değer kazanmış olan insanın ebedî mutluluğu ancak Allah'ın rızâsına kavuşmak, O'na muhatap olmak, O'nun cemâlini müşahede etmekle gerçekleşir. Cehennemdeki insan bir gün gelip de azaptan kurtulacak olsa bile kudsî âlemin dışında kalmak gibi büyük bir cezadan kurtulamayacak, eğer ölecek olursa cennette ebedîleşenlerin aksine yok oluşun karanlıklarına gömülecektir. Yücelerin yücesiyle ebediyete kadar beraber olmaktan, O'nun rahmet ve cemâl âleminde yer almaktan büyük bir saadet tasavvur edilemeyeceği gibi bundan mahrum olmaktan büyük ceza da düşünülemez.” (Topaloğlu, 1993:7/232)

SONUÇ

Cehennem azâbının ebedîliği konusu, İslâm tarihinin ilk devirlerinden itibaren bir ilmî mesele olarak ele alınmıştır. Cehennem azâbının ebedî olduğunu ve bir süre devam ettikten sonra son bulacağını savunanların ortaya sundukları âyet ve hadis delilleri bulunmaktadır. Farklı sonuçlara varmalarının sebebi; bu âyet ve hadisleri farklı yönetsel temellerden hareket ederek yorumlamalarıdır. Tartışmanın odağında tarafların delil olarak sundukları en önemli argümanların başında âyetlerdeki *huld* ve *ebed* kelimelerinin manasının farklı anlaşılması ve yorumlanması vardır.

Ehl-i sünnet, Şia, Mutezile ve Hâricî âlimlerin büyük çoğunluğu azâbın ebedî olduğu görüşündedir.

Azâbın bir gün sona ereceği görüşü sahabeden Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ud, Abdullah b. Amr, Ebu Hureyre, Câbir b. Abdillâh ve Ebu Saîd el-Hudrî; tâbiînden Şa'bî, Abd b. Humeyd ve İshak b. Râheveyh gibi sahâbi ve selef âlimleri ve ilk dönem kelimcilerinden olan Cehm b. Safvan ve Ebu'l-Huzeyl el-Allaf ile Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, İbn

Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye ve İbnu'l-Vezîr'in yanı sıra Son dönem İslam âlimlerinden Musâ Carullah Bigiyef ve İzmirli İsmail Hakkı tarafından da savunulmuştur.

Mutlak adalet sahibi olan Allah'ın, mü'min ve kâfiri ahirette ayrı ayrı hesaba çekeceğine ilişkin Kur'an'da pek çok ayet vardır. Yukarıda arz olunan müzakereler ve söz konusu ayetlerden inanan ve inanmayanların akıbetlerinin farklı olacağı anlaşılabilir. Buna göre de cehennem ve azâbın sonsuzluğu ile ilgili tartışmalara Kur'an ve sünnet bağlamında baktığımızda azâbın ebedî olduğu fikrinin kolaylıkla anlaşılabilir. Bu sebeple "Cehennem azâbının ebedîliğini savunanların görüşünün", dayandıkları deliller ve kendi ilmi yöntemlerine dayanarak yaptıkları açıklamalar ile daha kuvvetli olduğu kanaati öne çıkmaktadır.

Şüphesiz Allah âdildir ve merhametlidir. O kullarına dilerse merhamet eder dilerse azap eder. Hüküm yalnızca O'nundur.

Kaynaklar

- Abdulbâkî, Muhammed Fuâd (1970). *el-Mu'cemu'l-Mufehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, C.I.
- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmâil (1992). *el- Câmiu's-Sahîh*, I-VIII İstanbul: Çağrı Yay.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil (1928). *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, İstanbul.
- el-Makdisî, Mutahhar b. Tahir (1899). *el-Bed' ve't Târîh*, C.I., Paris.
- er-Râzî (1992). "*Tefsîr-i Kebîr*", XIII, Ankara: Akçağ Yay.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (2001). *Câmiu'l- Beyan 'ân Te'vîli Âyi'l Kur'an*, Daru Hicr, Kahire.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyub, (ty). *Hadi'l-Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrâh*
- İbn Manzûr (1970). "Lisanu'l Arab li'l Muhiyt", "*Huld*", C.I, Beyrut.
- Kalkan, Mehmet (2007). *İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Hâdi'l-Ervâh İlâ Bilâdi'l-Efrâh Eseri Bağlamında Cennet İle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana.
- Karagöz, İsmail- Karaman, Fikret- Paçacı, İbrahim- Canbulat, Mehmet- Gelişgen, Ahmet-Ural, İbrahim (2015). "*Dinî Kavramlar Sözlüğü*", Ankara: DİB Yay.
- Karaman, Hayreddin- Çağrı, Mustafa- Dönmez, İbrahim Kâfi- Gümüş, Sadrettin (2006-2008). "*Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*" C.I-V., Ankara.
- Kaya, Veysel (2009). "*İzmirli İsmail Hakkı'nın Cehennem Sontuluğu Hakkındaki Risalesi*", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.18, S.1:531
- Kutub, Seyyid (1990). "*Fî Zılâl-il Kur'an*", C.6., İstanbul.
- Müslim, Ebu'l- Huseyin Müslim b. Haccac (1992). *el- Camiu's-Sahih*, I- III, İstanbul: Çağrı Yay.

**168 MÜSLÜMAN OLMAYANLARIN CEHENNEM'DE GÖRECEKLERİ
AZÂBIN EBEDİLİĞİ SORUNU**

- Öztürk, Mustafa (2011). *Kur'an'ı Kendi Tarihinde Okumak*, (Tefsirde Anakronizme Ret Yazıları), Ankara: Ankara Okulu Yay.
- Râgıb el-İsfehani (1986). “*el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*”, İstanbul: Kahraman Yay.
- Sabri, Mustafa- Bigiyef, Musa Carullah (1996). “*İlâhî Adalet-Rahmet-i İlahiye Bürhanları*”, (sad, Ömer H. Özalp) İstanbul.
- Temizkan, Ahmet (2009). *Kur'an'da Geçen Huld Kavramının Semantik Tahlili Bağlamında Cennet Ve Cehennem Ebediliği Meselesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş.
- Topaloğlu, Bekir (1993). “*Cehennem*”, D.İ.A., C.VII., İstanbul.
- Toprak, İbrahim (2010). *Cennet Ve Cehennem Ebediliği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Yavuz, Yusuf Şevki (1991). “*Azap*”, D.İ.A. C. IV., İstanbul.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi (ty). *Hak Dini Kur'an Dili*, C.VIII., Eser Neşriyat.